

O ŽIVIH IN SPEČIH VODAH

Antropološka analiza rabe in doživljanja vode v sodobni Srbiji

Izvirni znanstveni članek | 1.01

Izvleček: Članek dokumentira različne načine uporabe, ubesedovanja, vrednotenja in doživljanja vode in vodnih virov v srbskem Pomoravju. Antropološka analiza želi premisliti in kontekstualizirati načine, na katere se vodo – reke, mineralne vrelce, podtalnice, vodno infrastrukturo, vodne poti – diskurzivno in praktično obravnava v okolju, ki ga zaznamujejo različne ekološke težave, suše in poplave, ne povsem nadzorovana urbana rast, močno krčenje gozdov in industrijska potreba po čisti vodi. Preučevanje osebnih in kolektivnih, imaginacijskih in stvarnih izkušenj vode omogoča tudi uvide v mnogoterost procesov, ki sooblikujejo sodobno razumevanje človekove subjektivitete ter človekove odgovornosti in odnosnosti do narave.

Ključne besede: antropologija vode, reke, srbsko Pomoravje, narava, infrastruktura, imaginacija

Abstract: The article describes the material, practical and narrative conditions through which water is understood in rural Serbia, in an environmental setting marked by abundance of water resources on one side and heavy droughts, pollution, floods, deforestation, and huge industrial demands on the other. Four open-ended ethnographic vignettes act as a lens through which the paper explores various modes of attending to and imagining the water resources in the Morava River valley. The study provides an anthropological insight into how imaginative hold and intimate experiences of water shape present-day understandings of subjectivity, and inform personal and collective ideas about responsibility to the realm we call nature.

Key words: anthropology of water, rivers, Morava River valley, Serbia, nature, infrastructure, imagination

Naravovarstveni in okoljevarstveni govor neprenehoma opozarjata na problematične vidike ravnanja z okoljem in naravo. Človek s svojim sodobnim življenjskim slogom naravo onesnažuje, se od nje odtuja in jo nenehno pogloblja (Monbiot 2014). Pogoste posledice poseganja posameznikov, gospodarskih panog in organizacij v naravno okolje so segrevanje ozračja, taljenje ledu, zastrupljanje zraka, zemlje in vode ter s tem povezano izumiranje biotske raznovrstnosti. Zato si številne znanstvene discipline, vsaka s svojega stališča, prizadevajo razumeti dinamiko človekovega odnosa do narave in ponuditi morebitne rešitve za t. i. ekološko krizo.

Vprašanja, povezana z ekološko krizo, vplivajo tudi na antropološko raziskovalno agendo.¹ Antropologi k raz-

pravam o pomenu narave v sodobnem času prispevamo tudi tako, da na naravo ne gledamo le kot na okolje, ki ga človek vrednoti zaradi virov, ki jih ta ponuja in so nujni za preživetje, marveč naravo in naravne elemente razumemo tudi kot miselne koncepte, s katerimi ljudje razumemo sebe in družbe, v katerih živimo (glej tudi Helmreich 2011; Orlove in Caton 2010: 401).

Pričujoči članek je prispevek k antropologiji vode.² Je antropološka analiza gradiva, zbranega v raziskavi, ki preučuje, kako prebivalci srbskega Pomoravja uporabljajo, razumejo in doživljajo vodo, vodne vire in vodne poti.³ Terensko delo sem opravljala v različnih krajih moravske

1 Zanimanje za naravo v antropologiji nikakor ni le odziv na ekološko krizo. Prav vprašanje »narave« in »kulture« je bilo osnovno antropološko vprašanje, okrog katerega se je v 20. letih 20. stoletja teoretsko osnovala ameriška kulturna antropologija (glej Boas [1911] 1938; Carrithers 1992; MacCormack in Strathern 1980). Ustanovni prednik kulturne antropologije Franz Boas in njegovi študenti so se namesto z »naravo« ali s sociološkimi temami (s katerimi se je v tistem času bolj ukvarjala britanska socialna antropologija, ki se je v največji meri intelektualno navdihovala pri Durkheimovi šoli) želeli ukvarjati s »kulturo«, ki so jo na začetku razumeli podobno »tradiciji«, skupku vrednot, šeg in navad ter institucij, značilnih za posamezno ljudstvo (glej Kuper [1996] 1998: 214). Sodobna antropologija tako naravo kot kulturo razume tudi kot konstrukta. Številne etnografije analizirajo različne načine človekovega izumljanja in vnovičnega odkrivanja narave ter presegajo predstave o dihotomnih, stabilnih in nujno ločenih svetovih narave in kulture (glej npr. de la Cadena 2010; Haraway [1991] 1999; Jones 2011; Latimer in Miele 2013; Latour 2004).

2 V zadnjih 15 letih zaznavamo porast antropološkega zanimanja za vodo. Antropologi vode ne razumejo le kot naravni vir ali snov, ki uteleša kritične napetosti med državnimi strategiji, velikimi gospodarskimi družbami, upravljavci z vodnimi viri in odjemalci. Vodo, prakse in metafore, povezane z vodo, uporabljajo tudi v teoretskih razmislekih o globalizaciji, družbenih odnosih, razmerjih moči in mnogih drugih konceptih (glej Anand 2011; Barnes 2014; Björkman 2015; Carse 2014; Günel 2016; Hastrup 2014; Hastrup in Hastrup 2015; Kaplan 2007; Krause in Strang 2016; Strang 2004, 2015; Tsing 2014; Wagner 2013).

3 Raziskava je del širše antropološke primerjalne študije vodnih in kopenskih poti v slovenski Istri, južni Albaniji in srbskem Pomoravju. Projekt *Etnografije kopenskih in vodnih poti: Primerjalna študija (ne)mobilnosti* (ARRS J6-6839) vodi doc. dr. Nataša Gregorič Bon. V projektu, ki sledi različnim načinom razmišljanja in upravljanja s kopensko in vodno infrastrukturo, sodeluje šest raziskovalcev. Določena območja posameznih terenskih lokacij spremljamo tudi s sprotim lokacijskim beleženjem (GPS točke) z namenom, da bi pridobile prostorske informacije uporabili kot gradivo za kvalitativne analize. Raziskava še teče.

* Maja Petrović-Šteger, dr. socialne antropologije, docentka, ZRC SAZU, Inštitut za antropološke in prostorske študije, Novi trg 2, 1000 Ljubljana; majapetrovicsteger@gmail.com.

doline v Srbiji, doline, ki jo prečkajo tri reke: Zahodna Morava, Južna Morava in Velika Morava. Namen je dokumentirati in analizirati določen nabor vsakdanjih praks ter podob in predstav, ki jih moji sogovorniki – tamkajšnji prebivalci, ribiči, kmetje, geomorfologi, različni predstavniki vladnih in nevladnih institucij in drugi – priklicujejo, kadar vodo uporabljajo, zanjo skrbijo ali o njej premišlujejo. Štiri etnografske situacije, skicirane kot črtice, so leče, skozi katere predstavim določena ravnanja z vodnimi viri v moravskem povodju. Antropološka analiza želi premisliti in kontekstualizirati načine, na katere se vodo diskurzivno in praktično obravnava v okolju, ki ga v zadnjih letih zaznamujejo različne ekološke težave, suše in poplave, ne povsem nadzorovana urbana rast, močno krčenje gozda in industrijska potreba po čisti vodi.

Etnografska črtica št. 1

»Veš, nekateri še vedno verjamejo v vodne duhove [zduhače, vodenjake], nekakšne vodne vile in podobna bitja, ki naj bi živela v vodi in ob mlinih,« reče Jovan.⁴ »Neumnost! Takšnim zgodbam pa ja ne verjameš. To so zgodbe ta starih [bapske priče],« mu odgovori 83-letni Stanoje, nekoliko ogorčeno zmaje z glavo in odločno odmahne z roko. V številnih pogovorih, ki sem jih imela s Stanojem o Moravi, smo slej ali prej vedno začeli govoriti o vodnih duhovih in demonih, ki naj bi, kot so nekdanj pripovedovali, živeli v reki. V vsakem pogovoru je Stanoje, gospod z belimi, gostimi, zmeraj lepo počesanimi lasmi, obstoj vodnih duhov odločno zanikal:

Moravo poznam kot lasten žep. V njej sem se naučil plavati. V njej sem lovil podnevi in ponoči ... predvsem ponoči, ko smo se med [drugo svetovno] vojno skrivali pred Nemci in iskali hrano. Ničkolikokrat sem jo preplaval. Okoli nje hodil celo življenje. Ob njej sem se poročil. Nobene pošasti ali vile nisem videl. Nikoli [se nasmeje]. To, o čemer pripoveduješ, to so čiste neumnosti. Nikomur se ni treba bati vodnih duhov ... Pazijo naj se raje mrtvih koncev, tistih spečih rokavov. Ponekod je reka tako mrtva [mrtvaja], polna čudnih rib in živali ... tista mesta so nevarna, teh krajev se človek mora ogniti. A dobro ni niti takrat, kadar je voda preveč živa. Ker te lahko odnese. Morava je utopila mnogo ljudi ... Ampak danes se tu tako ali drugače nihče več ne kopa. Vsi hodijo na bazene, v toplice, nekateri na morje ... Morava je zdaj še bolj rjava. Umazana ...

Gradijo se hidrocentrale, koplje pesek ... Drugače se živi.

Jovan, 42-letni sosed in kmet, se spet vključi v pogovor:

Kaj se sprenevedaš? Saj si mi ničkolikokrat povedal, da je sestra tvoje mame znala čarati z vodo. A nisi rekel, da je bila znana po tem, da je napovedovala prihodnost iz vode, da je zdravila ljudi tako, da je gledala v njihov odsev v vedru ... pa da se je znala pogovarjati z vodnimi vilami.

Stanoje:

Kaj neki govoriš? Prvič ni šlo za vodo iz Morave. Tisti, ki so iskali pomoč pri Veri [Stanojevi teti], so morali sami zajeti vodo iz vodnjaka. Tistega, ki je bil dol pri starem vodnem mlinu. Tega mlina več ni. Tista lepa tehtnica [djeram, tehtnica pri vodnjaku, s katero se potegne voda] se je tudi zrušila. Vodnjak pa je še vedno tam. ... Drugič, ja, k njej so res hodili po pomoč, a takrat ni bilo na voljo ne zdravil ne zdravnikov. Verka pa je znala skuhati dobre čaje, ponuditi svežo pogačo in vsakogar pocrkljati z besedami ... Govorili so, da je Vera znala gledati iz vode. Menda jo je uporabljala kot zrcalo ... Spomnim se, da so ljudje k njej prihajali na posebne dneve, praznike, včasih po mlaju, ... Za vile pa nič ne vem ... Sploh pa, to se je takrat tako le reklo, to, da se kdo zna pogovarjati z vilami. To je pomenilo le, da se nekdo spozna na reko, vodo, naravo ... Nihče ni zares verjel v vile. Ne vem ... ne verjamem. Meni Verka v vodo ni gledala. Jaz o tem nič ne vem. Samo slišal sem.

Jovan nato večkrat odkima z glavo. Občutek imam, kot da gledam gledališko igro, ki zagotovo ni prvič uprizorjena; vse to dramatično mahanje z rokami. Še nekaj trenutkov je tiho, potem pa reče: »Kaj pa takrat, ko si šel k tistemu rokavu, h grobišču, kamor naj ne bi šel? Na tisto mesto, kjer so se bojevali ta stari?«

Stanoje: »No, to pa je nekaj drugega. To pa se je zgodilo. Čeprav še vedno ne vem, kako ...« Obrne se proti meni in mi pojasni:

A veš, kje je Braljina? So te že peljali tja? Tam, kjer so sezidali tiste lepe vikende ob velikem kamnu ... No, če greš dlje od Braljine proti Mojsinju, tam je eno mesto, ki mu rečemo pokopališče. Tam naj bi se pred 500 leti Srbi bojevali proti Turkom. V gozdu in v vodi. Umrlo naj bi ogromno ljudi ... Tam sem enkrat res doživel nekaj nenavadnega. Ponoči sem se vračal peš iz Braljine proti Stalaču, ko naenkrat slišim glasove, res prave glasove ljudi, ki umirajo, sopihajo, hropejo. Grozno je bilo ... Pa nisem bil pijan. Tako sem se ustrašil, da sem se takoj umaknil s poti v grmičevje. Zdelo se mi je, da moram počepniti, drugače me bodo vojaki videli in me prisilili, da se grem tudi jaz bojevat ... Nekaj časa sem samo čepel, poslušal, potem pa sem vstal in začel teči, ko-

4 V besedilu je večina osebnih imen spremenjena. Izjema so sogovorniki, ki so izrecno želeli, da bi jih v morebitnih prispevkih navajala s pravim imenom. Krajevna imena ohranjam. Vse izjave sogovornikov so v besedilu navedene kot citati. Ponekod prevodu dodam še zapis v izvornem jeziku pogovora, srbsčini. V izjavah sogovornikov so podčrtane tiste besede, ki sem jih želela poudariti za analizo. Vsi intervjuji in terensko delo so bili opravljeni med novembrom 2014 in septembrom 2016.

likor se me noge nesle ... Še vedno ne vem, kaj se je tam zgodilo. A sem bil preutrujen ali kaj? Sem haluciniral? So bili glasovi pravi?

Etnografska črtica št. 2

Med 14. in 16. majem 2014 je t. i. ciklon Tamara pustošil nad jugovzhodno Evropo. Nad velikim delom Bosne in Hercegovine, Hrvaške in Srbije je nenaden nizek zračni pritisk povzročil najobilnejše padavine v zadnjih 120 letih. V Srbiji so zaradi mogočnega neurja in poplav razglasili izredno stanje. Številni pritoki rek Save in Morave so se izlili iz svojih korit in poplaveli okoliška polja, vasi in mesta. Več kot 60 ljudi je umrlo, več 100.000 pa so jih evakuirali. Zemeljski plazovi, ki so se sprožili zaradi dežja, so marsikje še dodatno uničili že tako povsem opustošene hiše in bivanjska okolja.

Novembra istega leta (2014) sem začela s terenskim delom v Pomoravju. Tega časa se spominjam kot jeseni, ki je imela poseben vonj po vlagi in zatohlem. Kamorkoli sem šla, sem videla znake opustošenja. Na območju Stalaća, Mrzenice, Maskare, Jasike in okoliških krajev, kjer sem se največ zadrževala, je Morava tako narasla, da se je ponekod izlila tudi 700 metrov od struge in poplavela na stotine hiš in koruznih polj, nogometna igrišča, posestva jagodičevja, piščančje valilnice in hleve.

Tiste dni sem večino časa obiskovala ljudi, ki so jim poplave povzročile škodo. Z njimi ni bilo težko stopiti v stik. Imela sem občutek, da veliko ljudi želi govoriti z menoj ali s komerkoli, ki bi jih poslušal. Pripovedovali so o občutkih izgube, obupa in ogroženosti, ki so gnezdili v njih. Jezni so bili na reko. Predvsem pa so bili jezni na državo, za katero so trdili, da je bila še posebej slabo pripravljena na kakršnokoli naravno nesrečo. Pritoževali so se, da se počutijo, kot bi jih oblast zapustila in jim povsem obrnila hrbet. Denarno nadomestilo, ki naj bi vsaj delno nadomestilo gmotne stroške, nastale zaradi poplav, so – tako je trdila večina – dobili le redki in le tisti, ki so bili člani »pravih« političnih strank (Rade, 44 let).⁵

Družina gospe, ki sem jo večkrat obiskala, je bila ena od dveh v naselju Obrež, ki sta zaradi povzročene škode dobili pomoč. Rdečelična in rdečelasa gospa je zgovorna mati treh otrok. Sicer ni dobila denarne pomoči, ji je pa občina

⁵ Prosilci za pomoč so morali dokazati, da so bili že pred poplavami registrirani podporniki določenih političnih strank in združenj, torej tistih, ki so zmagale na lokalnih volitvah. V različnih okrajih in občinah je to pomenilo različne politične stranke. V Čičevcu, kjer je na zadnjih volitvah pred poplavo zmagala Demokratska stranka (DS), je to povzročilo, da so nekateri krajani, ki so upali na pomoč, tej stranki začeli na novo dokazovati zvestobo. Drugi so se želeli včlaniti v Srpsko napredno stranko (SNS), saj so menili, da bo njihova pripadnost tej stranki povečala njihove možnosti za pridobitev državne finančne pomoči. Prestopanje iz stranke v stranko ni bilo nič nenavadnega. A iz opravljenih pogovorov nisem uspela ugotoviti, ali je ta strategija dejansko obrodila sadove.

Varvarin zrušila družinsko hišo, ki je bila poplavljen do prvega nadstropja in kjer se je voda zadržala kar sedem dni, in jo nadomestila z novo, montažno stavbo. Nova hiša je bila temno roza barve (drugo obnovljeno hišo v vasi so obarvali v svetlo vijoličasto – obe novi hiši sta po barvi močno odstopali od drugih hiš v okolici), z ozkim lesenim balkonom, kjer je gospa rada posedala in sprejemala goste. Vidno ponosna na pridobitev je govorila o tem, da so staro hišo podedovali in kako je bila dotrajana, a da nihče ni predvidel takšne katastrofe. »Veš,« je rekla, »česa takega ne bi niti v sanjah pričakovala. Tudi potem, ko je deževalo že dva dni, smo mislili le, da bo mokro in blatno. A kar naenkrat se je voda *razživila*. Razlila se je in pritekla na dvorišče [dobrih 600 metrov oddaljeno od struge] in se v eni uri dvignila za 60 centimetrov. Kot bi bila povsem podivjana, stekla. Prav razjarjena je bila. Nihče je ni mogel ustaviti.« V pogovorih je gospa vsakič omenila, da je na odprtje hiše prišla sama Dragica Nikolić (žena predsednika Republike Srbije Toma Nikolića), ki ji je osebno izročila ključe nove montažne hiše.

Sosedje, ki sem jih prav tako redno obiskovala, so bili zelo veseli, da sta bili dve hiši v naselju v celoti obnovljeni. A poleg izraženega veselja je marsikdo večkrat, tiho in na glas, predvsem pa pikro pripomnil, da je njihova sosedka le srečka, »ki je slučajno dobila na loteriji« (Nenad, 52 let) – da je bila izbrana povsem naključno, ker so se lokalne oblasti morale oprati suma in znebiti obtožb, da denarno pomoč dobijo le tisti, ki so člani določenih političnih strank.⁶ In sploh, »zakaj je hišo dobila ravno njena družina, ki je svoj dom od nekdanj malomarno vzdrževala in imela neugledno dvorišče?« (Milica, 49 let). Ob takšnih opazkah so me občasno povlekli za rokav in zahtevali, naj vstopim na njihova dvorišča in v hiše in tam ostanem dovolj dolgo. Hoteli so, da zavoham in s kamero zabeležim plesen, temne lise, ki so se kot rože razraščale po stenah, kotih in tleh. Name so se obračali z odkritim pričakovanjem, da bom o njihovih težavah spregovorila na televiziji ali poročala v časopisju. »Edino to bi bilo prav,« je razvneto zatrjevala Milica, »naše težave so ogromne in o njih je treba javno spregovoriti!«

Tista jesen mi ostaja v spominu kot čas, zamolklo in motče bleščече se neba. Nizke belosive oblake je vztrajno razmeščal in razpihoval oster veter. Kamorkoli sem šla, sem stopala po spranih, blatnih poteh, med kupe smeti in ovenele vrtove, ki so čakali na zimo. Morava je bila sivor-

⁶ Fundacija Dragica Nikolić, ki jo je osnovala žena srbskega predsednika, je omogočila popravilo številnih objektov, ki so bili poškodovani v majskih poplavah. A ljudje so v pogovorih pogosto glasno pripominjali, da je fundacija strateško izbrala le nekaj krajev, kjer so finančno podprli popravilo poplavljenih hiš. Z drugimi besedami, veliko sogovornikov je namigovalo, da hiš niso popravili le iz altruističnih in humanitarnih nagibov, marveč v upanju na pridobitev širše strankarske podpore v regiji.

jave barve.⁷ Včasih je ustvarjala vtis krotke in mirne reke, včasih pa je deroče bobnela mimo obale. Venomer pa se je zdela kot gosta, kašasta gmota. Rečni bregovi so bili goli, poti nasilno razširjene, rečne struge jasno izrisane. Čevlji in avtomobilske gume so se ves čas pogrezali v blato. Moji sogovorniki so se bali prihajajoče zime, saj je večina vedela, da jo bodo dočakali v z vlago prepojenih, zmehčanih in plesnivih domovih.

Etnografska črtica št. 3

V tem času sem srečala tudi Gorana, ki je bil med najinim druženjem star 62 let in zaposlen s prenovo svoje hiše, ki je bila prav tako poškodovana v poplavih. Goranova zgodba je bila drugačna. Predstavil se mi je kot ločenec in dedek štirih radoživih vnukov. S sijočim, pobalinskim nasmehom je pripovedoval, da je bil nekdanj uspešen inženir strojništva, ki je pred sedmimi leti ostal brez službe. Podjetje, za katerega je delal, je začelo propadati že pred več kot 20 leti. Goranu se ni uspelo znova zaposliti.⁸ Nekaj časa se je preživljal s prihranki ter pridelki z vrta in njive, »vendar pridelki ne morejo plačati elektrike in goriva za avto.« Za plačilo je opravljal različna fizična dela, a ta na podeželju potrebuje le malokdo, saj navadno vsi znajo vse narediti sami. Nazadnje je začel izkopavati vodnjake in »ne povsem legalno črpati podtalnice.« V okolici ga zdaj poznajo kot strokovnjaka za kopanje vodnjakov (za pitno vodo in kmetijstvo). Po naročilu ga z lastnimi rokami izkoplje tako tistim, ki imajo dovoljenje za izkop, kot tistim, ki hidrogeološkega elaborata in potrebne dokumentacije niso pridobili. S ponosom pripoveduje, da sta ga iskanja podtalnih voda in kopanja vodnjakov naučila oče in ded.

»Vem, vem, vsi se pritožujejo zaradi poplav,« reče med hranjenjem kokoši in pospravljanjem večjih železnih palic. »Ampak v resnici ne razumem, o čem govorijo. Saj ni bilo prvič, da se je Morava razlila. Naši konci so videli že toliko poplav. Ne vem, kaj vse to vzdihovanje nad državo, vremenom, globalnim segrevanjem lahko prinese ... Izgube gotovo ne omili,« se nasmehne.

Ljudje so pozabili, kaj pomenijo naravni cikli. Tako pač je. Vsake toliko se Morava izlije iz korita. Saj zato gradimo nasipe ... To je razumljivo. Vsaka voda je živa. Svoja. Še posebej podtalnica. [...] Kopanje vodnjaka, iskanja pravega mesta je ena velika igra zapeljevanja. Človek mora vodo vedno znati začutiti, jo nagovoriti. Vprašati jo mora, ali se mu želi predati. Veš, podtalnica zna biti zelo temperamentna ... Tudi senzualna. Zato jo moraš z občutkom znati preusmeriti na pravo mesto. Jo prepričati in zapeljati. Tudi če veš, da imaš izvir pod hišo, ja ne boš šel kopati vodnjaka v lastni kleti. Najti moraš točko nekje ob hiši, na sončni legi, kamor bo voda potem sama prišla. A tudi če natančno veš, kje se nahajajo podtalnice, ni rečeno, da jo boš prepričal in speljal na pravo mesto ... Skozi veliko blata moraš prebresti. Med kopanjem jo moraš ves čas okušati. Čutiti njeno teksturo, ritem, njeno aromo. Razumeti moraš tudi zemljo, vedeti, ali je dovolj mehka, prožna ... poznati moraš plasti. Vedeti, s kakšno kamnino ali laporjem imaš opravka ... predvideti, kje boš srečal žile ... In potem kopati, kopati, globoko kopati, zares globoko, če želiš, da je raven vode v vodnjaku poleti enaka tisti pozimi ... A kaj, ko tudi to ni dovolj. Ljudje ves čas svinjajo, mečejo smeti okrog lastnih hiš, potem pa se pritožujejo, da voda ni prava, da ni čista ... V bistvu pa so oni tisti, ki so jo omrtvičili. Voda mora vedno biti živa. Mi moramo skrbeti za njeno živost. Voda je sveta, veš. Lahko nas pozdravi. Toliko tega s sabo nosi. Od vode se lahko veliko naučiš. Sploh od tiste, ki je spodaj ... A tudi če bi vsi skrbeli za nasipe in nihče ne bi svinjal, bi se Morava spet vsake toliko izlila. To pač tako je.

Etnografska črtica št. 4

Julij 2015. Po poplavih, ki so se zgodile maja 2014 in v manjši meri tudi pomladi 2015, Srbijo zdaj pesti suša. Koruzna in pšenična polja so povsem požgana, nasadi jabolk, hrušk, borovnic uničeni. Skorja dreves in drevesno listje imajo vidne opekline. Vročina je neznosna. Mesta in vasi se zdijo prazne. Večina išče hlad v zasenčenih in hlajenih prostorih pisarn, stanovanj in hiš. V dnevni in delovni prostorih odzvanjajo glasovi, ki prihajajo iz televizijskih in radijskih sprejemnikov. Zdi se, kot bi vsi ves čas spremljali novice o beguncih, ki jih je v tem času v Srbiji menda že milijon. Od makedonsko-srbske meje so prek Niša namenjeni v Beograd, potem pa si želijo na Madžarsko in dalje v Nemčijo. To je čas, ko Madžarska že zapira mejo in postavlja fizične ovire, a še vedno obstajajo žepi, kjer je meja nezavarovana in jo je mogoče prečkati. Občasno vidim skupine beguncev, kako pešačijo ob avtocesti, kako hodijo po poteh oziroma počivajo ali spijo ob njih. Potujejo tudi z vlaki, avtobusi, zasebnimi kombiji in s taksiji, nekateri celo s kolesi. V tem času nekaj dni načrtno preži-

7 Četudi je moje terensko delo potekalo na različnih lokacijah ob vseh treh Moravah (Južni, Zahodni in Veliki), pri opisih poglobitvenih značilnosti rek imena reke ne specificiram. Tudi moji sogovorniki so vse tri Morave klicali le »Morava« in v pogovorih nikoli niso uporabljali pridevnikov Južna, Zahodna ali Velika.

8 Stopnja brezposelnosti v Pomoravju je velika. Revščina se povečuje iz leta v leto in je večja v veččlanskih družinah. Pomoravsko območje je drugo na lestvici dolgotrajne brezposelnosti. Po podatkih Republiškega zavoda za statistiko RS (RZS) iz leta 2013 je na 100 zaposlenih 44 brezposelnih in kar 100,4 upokojenec. V Čičevcu, ki ima 9946 prebivalcev, je 41 % brezposelnih (glej Spletni vir 11).

vim na glavni avtobusni in železniški postaji v Beogradu. Postaja je zbirno mesto vseh beguncev, ki pridejo v srbsko prestolnico. Tam na bližnji pošti lahko dvignejo denar, napolnijo mobilne telefone, poiščejo znance in sorodnike, dobijo informacije, kako najlažje in najbolj varno odpotovati dalje. Spijo v hotelih, motelih ali zasebnih sobah v okolici postaje ali pa na kartonastih škatlah v parkih in slepih ulicah.

Pristopam k ljudem, ki posedajo pod drevesi, na posušenih travnikih in na betonskih bankinah, ki delijo mestna parkirišča od hrupnih cest. Če se zgodi, da se zapletemo v pogovor, govorimo o različnih temah, ki pogosto nimajo zveze z raziskavo o vodnih in kopenskih poteh. A nekaj vzbudi mojo pozornost. Čeprav je njihovo bivanje v parkih ob železniški postaji zaradi pomanjkanja stranišč in druge sanitarne infrastrukture nadvse neudobno, mnogo beguncev zatrjuje, da se v Beogradu dobro počutijo. Večkrat slišim, da je v Srbiji bolje kot marsikje drugje, kjer so bili dotlej – ne le zaradi domačinov, ki so načeloma prijazni, ampak tudi zaradi dostopa do vode. To so besede 34-letne Amine, ki je v Srbijo z dvema otrokoma in večjo skupino sorodnikov prišla iz sirskega mesta Daraa:

V redu je. Ja, v redu smo. Kmalu gremo naprej. V Nemčijo. Tam nas čaka teta z družino, prijatelji ... Tudi tu [v Beogradu] nam je všeč. Zanimivo je. Ljudje so nasmejani ... Sploh pa je vsepovsod toliko vode. Toliko pitnikov, vodnjakov, ob katerih se lahko spočiješ. Tudi umiješ se lahko, otroke, sebe, obleko, hrano ... tega še nikjer drugje nisem videla,

reče in pogleda z izrazom, ki spominja na sramežljivost. »Tu ima vsaka vas vodo, ki ves čas teče. Vsaka cerkev svoj vodnjak. Toliko proste, brezplačne vode je ... Sploh ne vem, od kod prihaja,« se zahihita. »Vse zgleda tako naravno ... najbolje pa je to, da je voda pitna in okusna. Živa je ... Najbrž imajo pod zemljo mogočne reke.«

Voda in vodna infrastruktura v Pomoravju in Srbiji

Moravsko porečje je gosto naseljeno in najplodnejše območje osrednje Srbije (Rodić 1994). Leži na mestu, kjer je bil pred dvema milijonoma let zaliv Panonskega morja (Stojanović 2003). Vzdolž moravske doline tečeta Južna in Zahodna Morava, ki se pri mestecu Stalac (osrednjem železniškem križišču v državi), na točki, ki jo tamkajšnji prebivalci imenujejo »sastav«, zlijeta v Veliko Moravo. Skupaj s Zahodno Moravo je Velika Morava dolga 493 kilometrov in je najdaljša srbska reka, katere porečje ali hidrografskega bazena zaobjema 42 % državnega ozemlja (glej Gavrilović in Dukić 2002; Ocokoljić, Milijašević in Milanović 2009). Skupaj z večjimi in manjšimi pritoki in gosto mrežo rečnih rokavov po njenih strugah letno steče okrog 30 milijonov kubičnih metrov vode. Reka močno meandrira in po poplavih velikokrat spreminja tok, kar pomeni, da na mestih, kjer je bilo pred poplavo rečno korito, ob-

časno nastanejo jezera (Gavrilović in Dukić 2002).⁹ A zaradi divjega in nezakonitega krčenja gozdov in erozije so reke, predvsem pa Velika Morava, čedalje bolj neurejene in imajo neuravnan poplavni režim (Spletni vir 13). Rečna struga Velike Morave je pogosto pokrita z naplavinami iz Južne Morave, kar dodatno onemogoča plovnost reke.¹⁰

Srbija je bogata z vodami. Ima 76 rek ter na stotine jezer in ribnikov (glej Marković 1990). Kot dežela starodavnih vulkanov ima več kot 1000 hladnih in toplih mineralnih vrelcev (glej Filipović 2003; Ocokoljić 1993/94).¹¹ V državi je registriranih 286 različnih vrst mineralnih, termalnih in termomineralnih voda (glej Krunic in Sorajić 2013; Spletni vir 15). Ravno zahodno Pomoravje je znano kot termalno središče Srbije. Mnogi zaupajo zdravilnim lastnostim mineralne vode, obiskujejo termalna zdravilišča in se odločajo za blatne terapije, da bi pozdravili bolezenske znake, kot so bolečine v križu, astma ali obolenja ščitnice.¹² Mineralnim vrelcem, izvrom in studencem v Srbiji že od nekdaj pripisujejo čudežne moči. V srednjeveških časih so vodo razumeli kot sveto ter na mestih izvirov gradili samostane in cerkve. K svetim vodam (*manastirske vode*) se je romalo – in se še vedno – v upanju, da bodo ljudem povrnile ali ohranile zdravje (glej Krunic idr. 2012b; Šaponjić-Ašanin 2004).¹³ Večina gospodinjstev, kamor sem prišla na obisk, je v kuhinjah hranila velike plastične balone za vodo, ki so jih redno polnili pri lokalnih samostanskih studencih, in to navkljub dejstvu, da so bile hiše priključene na vaške ali mestne vodovode.

Četudi je dežela bogata z vodami, razporeditev vodnih virov v Srbiji ni enakomerna (glej Gavrilović in Dukić 2002; Gavrilović in Živković 2007; Spletni vir 13). V povodju Južne Morave, v Pomoravju in Šumadiji se soočajo s po-

9 Ocenjuje se, da lahko poplave ogrozijo okrog 220.000 hektarjev zemlje (glej Spletni vir 2).

10 V preteklosti je bilo Pomoravje regija plovnih poti. Reka je bila plovna vse do mesta Čuprija (blizu Stalaca). Danes se za plovbo uporablja le 30 kilometrov Morave ob ustju z Donavo (o hidroenergetskem in plovnem potencialu Morave glej Jovanović in Jovanović 1991). Dolina Velike Morave že od nekdaj velja za osrednjo prometno žilo Srbije. V času Rimskega imperija sta jo prečili Via Militaris in Via Diagonalis, ki je povezovala Singidunum (današnji Beograd) in Serdico (Sofijo). V srednjem veku je čez Pomoravje tekla cestna povezava v Konstantinopol (današnji Istanbul). Tudi danes je Pomoravje prometno-geografska os Srbije. Regijo križajo osrednje ceste in železnice, ki povezujejo vzhodno, srednjo in zahodno Srbijo.

11 Zajeten del moje raziskave se posveča tudi »geotermalnim potem« (omrežju termalnih in termomineralnih voda) in njihovim pomenom v znanstvenem in ekonomskem razumevanju hidrogeotermalno-energetskih potencialov v Srbiji.

12 Termalna zdravilišča v Srbiji so že od nekdaj del tako uradne kot alternativne zdravstvene in turistične ponudbe. Za antropološko analizo termalnih vod glej Anderson in Tabb (2002); Bastos (2011); Narandas in Bastos (2011); Quintela (2011); Slyomovics (1993), Speier (2011); Strang (2004); Verouden in Meijman (2010).

13 V samostanih so menihi in nune skrbeli za bolnike in jih zdravili z vodo, dokler ni socialistična oblast prevzela nadzor nad večino izvirov.

manjkanjem vodnih virov, primernih za oskrbo. Številne vasi in manjša mesta imajo poleti zaradi povečane porabe vodo le nekaj ur na dan. Večkrat sem bila priča dnevnim omejitvam (recimo med 11. in 14. uro) in nočnim izklopom (od polnoči do 5. zjutraj) zaradi varčevanja ali dela na vodnjakih v okoliških vaseh.

Kakovost vode v Srbiji se prav tako močno razlikuje med regijami. Ker so nadzemne vode velikokrat neprimerne za pitje,¹⁴ se prebivalci podeželskih območij pogosto oskrbujejo s podtalnimi vodnimi viri, ki jih uporabljajo tudi za kmetovanje. A še ta vodna zajetja in vrtine so marsikje postala onesnažena in oporečna (glej RZS 2016; Spletni vir 2 in 14). Na kakovost vode vplivajo različni dejavniki. Eden od njih je silno dotrajana državna vodna infrastruktura. Prav tako imajo resne težave z upravljanjem odpadnih voda (Spletni vir 1, 16 in 17; EAR 2004; Milinčić in Đordjević 2011). Mnogo je divjih odlagališč odpadkov. Viri onesnaženja so številne pralnice, klavnice, kemična in tehnična podjetja, papirnice, jeklarne, železarne ipd. Po poročilih biologov in hidrologov je Velika Morava onesnažena z železom in fenolom, Zahodna Morava z manjanom in taninom, Južna Morava pa celo z živim srebrom (glej Milanović in Kovačević-Majkić 2007; Očokoljić idr. 2009). Veliko rek je zasičenih z različnimi nitrati, pesticidi, arzenom in kovinami, ki jih vanje spuščajo industrijski obrati (glej Spletni vir 3). Vodo ves čas laboratorijsko preverjajo, pregledujejo, klorirajo in drugače kemično obdelujejo.

Po drugi strani pa državne oblasti črpanje in predelovanje vode obravnavajo kot eno bolj dobičkonosnih panog (glej Spletni vir 5; Krunic 2000; Krunic idr. 2012a). V televizijskih poročilih se velikokrat poudarja velika vloga, ki bi jo lahko Srbija potencialno imela na globalnem tržišču vode zaradi kakovosti, količine in dostopnosti¹⁵ vodnih virov, še posebej mineralne vode.¹⁶ Industrija ustekleničevanja mineralne vode tako na primer izkorišča več kot 300 vrelcev.

14 Površinske vode so navadno ocenjene kot vode slabše kakovosti ter lahko povzročajo različna draženja kože in notranjih organov. Znana je t. i. balkanska endemska nefropatija, vnetje ledvic oziroma oblika intersticijskega nefritisa, ki se, kakor so ugotovili že leta 1920, pojavlja predvsem na omejenih lokacijah ob reki Donavi in njenih pritokih (tudi Moravi) na območju Hrvaške (Slavonski Brod), Bosne (Bjeljina), Srbije (Paraćin, Niš), Romunije in Bolgarije. Pri približno desetih ruralnih skupnostih, ki živijo ob reki, je bolezen še posebej izrazita. Bolezen lahko dobijo tako tisti, ki v kraju živijo »od nekdaj« (in se pogosto opredeljujejo kot avtohtono prebivalstvo), kot tisti, ki so se tja priselili. Bolezen so diagnosticirali tudi v Romuniji in Bolgariji (glej Batuman 2006; Pleština 1992; Stefanović 1998).

15 Trditvi, da je voda v Srbiji dostopna vsem, mnogi oporekajo. Vodna infrastruktura je na določenih območjih v Srbiji zelo pomanjkljiva ali pa je celo sploh ni. Leta 2008 so ocenili, da 77 % prebivalcev Srbije do vode dostopa prek javnih vodovodov, 15 % pa uporablja zasebne vire (glej Spletni vir 1).

16 Posledica tega argumenta je bila povečana proizvodnja in poraba ustekleničene in embalirane vode, za katero so domnevali, da bi bila uspešna na evropskem tržišču in na Bližnjem vzhodu.

Samo v osrednji Srbiji je več deset polnilnic in tovarn vode. Mediji vodi namenjajo vse več pozornosti. O njej večinoma poročajo senzacionalno – pišejo o škandalih, povezanih s tovarnami vode (Spletni vir 9), namigujejo na morebitne primere prodaje vode (in drugih naravnih virov) tujcem¹⁷ ali pa dvomijo o kakovosti vode.¹⁸ A prebrati in slišati je mogoče tudi analize novinarjev, ki pogosto navajajo uradna in strokovna poročila o vodah (npr. Spletni vir 4) in z očitnim obžalovanjem opozarjajo na neprimerna ravnanja z vodo in vodno infrastrukturo v Srbiji (glej Spletni vir 15, 16 in 17). Nasploh se zdi, da javnost z velikim zanimanjem spremlja medijske analize o tem, kako državna oblast upravlja z vodnimi viri, komu plačuje za čistilne naprave in upravljanje z odpadnimi vodami ter na kakšen način in komu podeljuje koncesije za izkoriščanje vodnih zajetij in virov (glej Spletne vire 6, 7 in 8). Iz opravljenih pogovorov in terenskega dela je razvidno, da nekateri sogovorniki podpirajo vstop multinacionalnih podjetij na srbsko tržišče vode, drugi pa takšne pobude kritizirajo, pišejo peticije in oblikujejo državljske pobude za uravnavanje koncesij obratom, ki skrbijo za vodo.¹⁹ Ne glede na njihovo dejansko obveščenost o načinih, kako se z vodo upravlja, so nekateri sogovorniki zelo prepričano zagovarjali splošne človekove pravice do vode in njene neodtujljivosti, drugi pa skomigali z rameni in se otepali pogovora o tej temi. Zdi se, da srednji razred (vsaj glede na izražena stališča) ob projektih in procesih, povezanih z vodo, vztrajneje zagovarja potrebo po transparentnosti,²⁰ vlogo civilne družbe in nepodkupljivost.²¹ Čeprav se državo veli-

17 V časopisju in na televiziji je mogoče zaslediti tudi številne primere medijske panike (glej Spletni vir 12).

18 V časopisih sem večkrat zasledila opozarjanje državljanov, da voda občasno ni neprimerna samo za pitje, marveč tudi za kuhanje. Tako je bilo v Čupriji zaradi povečanega števila koliformnih bakterij strogo prepovedano pitje vode v aprilu in decembru 2014 (Spletni vir 10).

19 V javnosti in medijih krožijo informacije, da določena podjetja za oskrbovanje s pitno vodo sicer vodijo Srbi, a so v lasti tujih gospodarskih družb. To dviga veliko prahu in zbujala nelagodje.

20 V pričujočem članku zavoljo omejenega obsega nisem posebej omenjala izsledkov številnih pogovorov z ljudmi, ki se razumejo kot ekološko osveščene in proaktivne skrbnike vode.

21 Med drugim je tako tudi zaradi projekta *Beograd na vodi*, ki ga zagovarja predsednik vlade RS Aleksandar Vučić. Projekt temelji na investicijsko-urbanističnem načrtu, s katerim želijo stari del Beograda (območje, kjer so glavna železniška in avtobusna postaja, rečno pristanišče, osrednji kulturno-umetniški prostori, spomeniško zaščitene stavbe, pa tudi vrsta na črno zgrajenih poslopj) razširiti do bregov Save in povsem gentrificirati. Predvidevajo, da bo prenovljeno območje obsegalo 177 hektarjev. Projekt, katerega vrednost je ocenjena na 3,5 milijarde evrov, nameravajo finančno podpreti Združeni arabski emirati. Po predstavitvi projekta v javnosti so se mnogi uprli temu posegu, saj menijo, da bo popolnoma uničil urbano ozračje srbske prestolnice. Predsednika vlade obtožujejo, da bo s takšnimi posegi uničil videz in ozračje glavnega mesta. Projekta med drugim niso podprli niti vidnejši člani Srbske akademije znanosti in umetnosti (SAZU). Kljub očitkom, množičnim protestom in kritičnemu pisanju o njem projekt napreduje po načrtu.

kokrat okrcra zaradi nesprejemljivega načina upravljanja z vodno infrastrukturo, je v javnosti mogoče zaslediti očiten dvom v to, da bi zasebni sistemi za preskrbo z vodo zvišali njeno kakovost ali dostopnost.

Vodo se torej razume kot naravno, a omejeno »dobrino«. Zaradi njene domnevne gospodarske, ekološke, strateške in infrastrukturne pomembnosti si strokovna in splošna javnost prizadevata zaščititi njeno neodtujljivost in zavarovati njen status javne dobrine. Ne glede na to, ali se uporablja čustveno obarvan ali tehnokratski jezik človekovih pravic, kjer se vodo razume kot neodtujljiv vir, ali pa gre za naracijo, da je voda snov, ki jo je treba formalno nadzorovati in črpati, se vsi strinjajo, da je voda dragocen vir, ki ga je treba racionalno, odgovorno in trajnostno vzdrževati. A kot sem v Pomoravju že večkrat slišala, tisti, »ki imajo največ povedati o vodi, navadno od vode niso odvisni.«

Razumevanja in doživljanja vode v ljudski religiji in vsakdanji praksi

Številni sogovorniki, ki so zagovarjali pomen vode kot neodtujljive dobrine življenjskega pomena za vse državljane, so velikokrat uporabili argument, da voda ni le del narave, marveč ima pomembno vlogo tudi v srbskem verovanju in religiji. V starejšem etnografskem gradivu je v resnici velikokrat dokumentiran pomen vode in vodnih virov v ljudski religiji Srbov (*narodna srpska religija* oziroma *narodno pravoslavlje*).²²

V srbski animistično-magični opredelitvi sveta je voda eden najpomembnejših elementov narave, pogosto povezana z vitalnim principom duše, ki pripada vsemu stvarstvu.²³ Vodo se je velikokrat zamišljalo kot živo bitje. Etnografske študije tako razkrivajo primere verovanja, po katerem je treba vodo, ki se jo v vedru prinese iz studenca domov, položiti na tla, da se »spojice« (glej Petrović, Kulišić in Pantelić 1970: 72). Voda je prav tako imela ključno vlogo v kultu umrlega, kultu prednikov in različnih kultih narave (glej tudi Mencej 1997). Vodo se je čistilo in se jo konceptualno uvrščalo med osnovne elemente, kot so ogenj, zemlja in zrak, a tudi ob gozdove, kamne in živali (Đapović 1995). Poleg lustrativne (očiščevalne) moči vo-

de, ki »je vir življenja in osnovno gradivo (matrica) obnavljanja« (Čajkanović 1994), je bila voda pomembna za magično misel in prakso.²⁴ Za zdravje živih in mir pokojnih so se redno izvajale obredne libacije (pitne daritve). Z daritvami vodi so se ljudje skušali obvarovati pred uroki, k vodi so pristopali kot k viru zdravja in družinske sreče. Rečne kamne, ki so jih v obredju vrgli v vodo, so uporabljali kot amulete oziroma apotropeska (zaščitna) znamenja.²⁵ Hieromantija, večina napovedovanja prihodnosti iz vode in vodne gladine, je bila zelo spoštovano znanje (glej Bandić 1997: 174, 176; Čajkanović 1994; Kazimirović 1941: 186; Moren 1981: 156). Z vodo se je privabljal dobro misli in se branilo pred zlimi. Prostore okrog izvirov so velikokrat razumeli kot svete in zdravilne.

Vodo so častili kot domovanje bajeslovnih bitij, vodnih demonov (*vodenjak*, *tartar*, *zduhač*), skrbnikov posebnih moči. Vodne vile in demone so si zamišljali kot bitja z dolgo brado, dolgimi lasmi, izrazitim nosom in rdečo kapo. Ta bitja so čuvala vodo v gorah (Čajkanović 1994: 285) in živela v bližini večjih kamnov in vodnih mlinov (Čajkanović 1994: 207, 292; Đorđević 1938; Zečević 1981: 27–35). Vodna bitja so bila do ljudi prijazna ali pa okrutna (vodni duhovi naj bi utapljali ljudi in redno zahtevali žrtve). Prisotnost omenjenih verovanj v ljudski religiji Srbov se je kazala v jeziku – v obče razširjenih izrazih vsakdanje govorice – ter v številnih ritualnih praksah.

Z vodo so se povezovali tudi številni agrarni in siceršnji tabuji. Izvirsko vodo se tako ni smelo piti ponoči, saj so verjeli, da bi človek takrat skupaj z vodo lahko popil tudi vodne demone (Čajkanović 1994: 207). Prežitke takšnih verovanj lahko najdemo še danes. Od dveh sogovornikov sem slišala, naj se voda ponoči raje ne pije – ne le zato, ker bo mehur poln in spanje moteno, ampak »ker bo voda težko sedla na telo, sanje in srce« (Sanja, 52 let; Bojana, 35 let).

Čeprav sem med raziskavo srečala kar nekaj ljudi iz Pomoravja in širše Srbije, ki zavestno obujajo obredno dediščino, verjamejo v učinkovitost libacije in poustvarjajo določene obrede, povezane z vodo (na primer sami »ustvarjajo« vodo, ki jih bo ščitila, tako da na trikraljvsko noč, 18. januarja, izrečejo posebno molitev, medtem ko vodo v glineni posodi pustijo tri noči stati na okenski polici na luninem siju), ne morem trditi, da je v sodobni Srbiji mistično-magični odnos do narave in vode prevladujoča miselna predloga.

Moji sogovorniki, tisti, ki živijo v vaseh in manjših krajih ob Moravi, vode – v podobi rek, vrelcev, podtalnic – večinoma niso doživljali kot prostora bajeslovne, mitološke misli ali svobode (glej Sage 2009; Satsuka 2015). Vodo so

22 Pojem »ljudska religija Srbov« je v antropologijo uvedel Dušan Bandić, ki je v 90. letih 20. stoletja preučeval odnos do religije na srbskem podeželju. Po pogovorih z okrog 200 sogovorniki iz 30 srbskih vasi je Bandić zasnoval koncept »ljudskega pravoslavja«, s katerim opiše sistematične, a dinamične in odprte interpretativne prakse, s katerimi si posamezniki razlagajo uradne pravoslavne doktrine. Ljudska religija je zbir tradicionalnih verovanj, ritualov in prepovedi, ki so se v ljudstvu ohranila ali na novo ustvarila po formalnem sprejemu krščanstva in ki jih verniki prakticirajo sočasno z drugimi, formalnimi praksami pravoslavja. Ljudsko pravoslavlje »živi« drugačno življenje od uradnega srbskega pravoslavja, četudi mu je v mnogočem podobno in od njega prevzema simboliko (glej Bandić 1992; 1997).

23 O mitskih predstavah vode nasploh glej npr. Mencej (1997); Jell-Beihlen (2008); Eliade ([1958] 1996).

24 Lustrativno moč naj bi imeli še posebej izvirsko vodo in tista, ki teče čez kamne. Etnografski zapisi razkrivajo verovanje ljudi, da po prehodu oziroma stekanju čez kamen vsaka voda postane simbolno čista in primerna za obredno uporabo (Čajkanović 1994: 285).

25 Otrokom so na primer pogosto šivali kamenčke v obleko, da bi jih varovali pred zlimi silami (Čajkanović 1994: 287).

mislili in uporabljali kot vsakdanjo danost, del okolja in narave, sveta, ki ga je treba izkoristiti, obdelati in ga podrediti preživetvenim potrebam (Krause in Strang 2016; Strang 2004). Četudi jo večina izrecno razume kot del narave, vidi zato še ne pripisujejo pozitivnega pomena oziroma je ne častijo. Z drugimi besedami, narave ne razumejo vselej kot idealne celote, ki je skladna s človekom in mu naklonjena. Tudi kadar vodo razumejo kot zdravilno, terapevtsko, celo kot hidromantično snov, jo mnogi obravnavajo kot snov, ki jo je treba vselej nadzorovati in z njo upravljati. Kot je med nekim pogovorom dejal 52-letni Nenad: »Vode je veliko. Tu je in uporabiti jo je treba ... Tudi gozdove sekam. Tako se lahko kaj zasluži. Treba je preživeti ... Ne, v hribe ne hodim. Grem le, če me nujna nažene.«

Kot so osvetlile nekatere etnografske črtice iz uvodnega dela članka, je treba z vodami upravljati tudi zato, ker se ljudje bojijo poplav in jim nenadzorovane vode lahko vzbujajo občutke ogroženosti in nemoči. Četudi večina govori o domačnosti, ki jo čutijo do Morave (Stanoje: »poznam jo kot lasten žep«), nekateri v njej prepoznajo tujost – voda lahko zastrupi, onesnaži, oropa ljudi njihovih domov ali pridelkov. Vodo se razume tudi kot sredstvo manipulacije, na primer kot način zbiranja političnih točk oziroma pridobivanje strankarske podpore (glej etnografsko črtico št. 2). Vodne poti, poti, ki jih ustvarjajo reke, nekateri doživljajo kot poti smeti. A dejstvo, da so obrežja rek velikokrat nasmetena, ne vzbudi vedno zaskrbljenosti in želje, da bi se jih očistilo. Ravno obratno, kupi vrečk, ki so viseli z drevja na rečnem obrežju, so po mojih opazanjih lahko vzbudili občutek sramu, a tudi nezanimanje ali celo stud in dodatno odtujenost od rečne krajine. Po drugi strani lahko, kot je pokazalo etnografsko gradivo, voda stimulira in motivira. Goran in mnogi drugi sogovorniki vodo cenijo kot čutno sopotnico in učiteljico, tudi zdravilko. Kot Shiho Satsuka zapiše v knjigi *Narava v prevodu* (2015), je izkušnja narave vedno izkušnja prevoda. Naravo lahko čutimo na intimen način, a o njej zmeraj pripovedujemo, jo zagovarjamo, o njej razpravljamo prek prevajanja. Sebi in drugim poskušamo »prevesti« občutke, ki so vselej raznovrstni in ne zadevajo le kulturno pogojenih estetik. Prevodi narave se dotikajo tudi vprašanj, kaj je človeško in kaj ne, kakšno družbo si predstavljamo nasproti narave.

Vodno krajino²⁶ in vodne poti – torej tako fizične poti, ki jih ustvarjajo vode (npr. rečna korita, rečni bregovi), infrastrukturne poti (npr. vodovodi, vodnjaki) ali konceptualne poti,²⁷ ki jih voda ustvarja v ljudeh, kadar o njej razmi-

šljajo – ljudje v Pomoravju doživljajo na različne načine. Voda je ogrožena in ogrožajoča, čista in umazana, sveta in industrijska, lekanomantična²⁸ in spolitizirana. Je živa (kadar zdravi ali kadar se jo razume v sklopu ljudske religije), je *speča* in *mrtva* (kadar jo na primer ustekleničimo, naletimo na mrtvi rečni rokav ali jo omrtvičimo z lastnim ravnanjem kot v črtici št. 3). Ali torej voda pripada domeni infrastrukturnega/kulturnega ali naravnega? Domeni metafor, ki izražajo siceršnji odnos do sodobnega sveta, ali materialnih praks, ki tvorijo hrbitišče različnih načinov uporabe vode? Številne antropološke študije nas opominjajo, da so binarne ontologije modernosti vse prej kot nedolžni projekti (glej Latour 1991; Reinert 2016: 96). Zlahka nas oddaljijo od mnogoplastne stvarnosti, ki jo ljudje vedno znova intimno in kolektivno živijo, imenujejo in ustvarjajo. Kot je pokazalo gradivo, infrastrukturno namreč ne izključuje naravnega. Speče še ne pomeni mrtvega. Mrtvo ne pomeni vedno neživo. Nakaže pa lahko zaskrbljenost, občutek nevarnosti, strah, da bi življenje zastalo ali pa neki potencial ne bi bil uresničen.

Vode, čas in prostor

Voda se torej pojavlja na presečišču mnogoterih podob, diskurzov, afektov in materialnih praks. Treba jo je brati tako v osebnih kot kolektivnih, družbenih, zgodovinskih, ekonomskih, političnih in etičnih kontekstih, ki so živi, spreminjajoči se in se, kot se zdi, vedno znova zlagajo sami vase in na novo oblikujejo. Razumevanje kontekstov je merilo za uvid (Strathern 2008) in za razumevanje sodobne Srbije. A materialni vidik vode, njena snovnost,²⁹ ki določa načine njene imaginacije in uporabe, si pogosto podredi tako simboliko kot tudi politični naboj projektov, povezanih z vodo (projektov, ki prek vode identificirajo na primer »družbene odgovornosti« ali »odgovornosti do narave«). Tako redno omejevanje vode v vaseh in mestih jasno začrta način življenja, urnik kuhanja in čiščenja v gospodinjstvu. V poplavah lahko ljudje dejansko izgubijo svoje, živali, pridelke, premoženje in svoje domove.

Poleg vsega povedanega voda močno vpliva na predstave tako o prostoru kot o času. Poplave leta 2014, a tudi tiste leta 2016, so tako preobrazile rečne bregove in neposredno okolico, da se je fizična podoba določenih okolij drastično spremenila. To lepo pokažejo optični in radarski satelitski posnetki, ki kartirajo stanje in dinamiko poplav (Veljanovski idr. 2012). A spremembe so zaznavne tudi in predvsem horizontalno, torej takrat, ko hodimo ob reki in jo

26 »Vodne krajine« (*waterscapes; waterscape ecology*) se v antropologiji vode razumejo kot kulturno pomembni in čutno aktivni kraji, kjer je mogoče opazovati medsebojno vplivanje ljudi in vode (glej Baviska 2007; Palsson in Huijbens 2009; Strang 2015). »Vodni svetovi« (*waterworlds*) pa nakazujejo na zbir vseh povezav, ki jih ima lahko voda v neki družbi (glej Hastrup 2009).

27 Za literaturo o vodi kot »teoretskem stroju« glej Helmreich (2011), tudi Raffles (2002).

28 Lekanomantija je vrsta napovedovanje prihodnosti ali usode z gledanjem v posodo z vodo. Pri napovedovanju se opazuje vodno gladino. Ponekod se v vodo potaplja oglje, kamne, liste oziroma koščke srebra ali zlata.

29 O snovnosti vode, njeni nenehni izmuzljivosti, nezmožnosti popolnega zajetja in poskusu njenega polasčanja, upravljanja in ekstrahiranja njene tekočnosti v snovnost glej tudi Helmreich (2011), Hastrup (2009) idr.

opazujemo. Tako se mi je enkrat zgodilo, da sotočja Južne in Zahodne Morave, mesta, ki sem ga prej nešteto krat obiskala, nisem takoj našla. Pot, po kateri sem navadno hodila, je bila tisto jutro nedostopna zaradi naplavljenega lesa in blata. Buldožerji, ki so čistili rečne bregove, so tako zelo spremenili podobo kraja, da mesta sprva nisem našla. Zaradi umanjkanja orientirjev (koruznega polja in dveh velikih dreves), sem se za hip zmedla in nisem vedela, ali moram od točke, na kateri sem stala, reko spremljati proti vzhodu ali zahodu, če želim videti sotočje, *sastav* Južne in Zahodne Morave.

Spomnimo se lahko tudi etnografske črtice št. 4, v kateri je Amina iz Sirije Srbijo opisala kot prostor, bogat z vodami, za katero domneva, da leži na sladkih podzemnih rekah. V tem kontekstu, ki je bil sicer poln povsem drugačnih geopolitičnih referenc in prostorskih pričakovanj (o begunski situaciji), je sogovornica studente in mestne pitnike hvalila kot prostore, ki so njej in njeni družini omogočili občutek ubranosti in nadzora, obvladovanja lastnega telesa in teles otrok. Dostopnost do pitne vode, katere zvok naj bi slišala vsepovsod, ji je dal občutek, da lahko ne glede na siceršnjo situacijo na poti vzdržuje zelene standarde samospoštovanja in čistosti. Iskalca podtalnic in graditelja studentev iz črtice št. 3 pa voda očitno nagovarja, naj ji prisluhne. Goran želi razumeti njeno teksturo, značaj in ritem, želi razumeti podtalni prostor vode, zato da bi jo znal lažje zapeljati, priti z njo v stik, jo izkopavati in si dovoliti, da ga voda zdravi. Terensko delo je prav tako pokazalo, da časovne opredelitve, ki iščejo povezavo in notranjo konsistentnost med različnimi podobami in imaginacijami vode, velikokrat presejajo okvir sedanosti. Ljudje svoja ravnanja z vodo samo in v povezavi z njo ne razlagajo le v kontekstu sedanjih izkušenj, ampak glede na različne biografske, zgodovinske in arhetipske asociacije. Spomnimo se na sogovornika iz črtice št. 1, ki je z dobršno mero cinizma smešil verovanja v vodne demone in lekanomantijo kot ostanek arhaičnih časov, hkrati pa je z občutkom sramu opisal nočni sprehod ob Moravi, ki si ga sam še vedno ne zna razložiti, saj ga je voda »odnesla v čas otomanskega imperija in bojevanja proti Turkom.«³⁰

Voda rek sidra in hrani spomine o potapljanju, porokah, apotropejskih verovanjih, opominja na čase, ko se je bilo treba skrivati pred Nemci (2. svetovno vojno). Rečno dno, ki se ga opazuje ob različnih jakostih svetlobe, podatki o kemični analizi mestnih vodovodov, posebna »živost« vode, ki se ponekod »začuti« – vse to lahko tistim, ki so na

te dražljaje pozorni, zbudi tako podobe iz osebne, intimne kot tudi kolektivne zavesti oziroma kolektivnega spomina. Reke, potoki, podtalnice, vode, ki se zlivajo čez kamne, znajo obuditi posebne občutke, ki opazovalce spodbudijo, da se spominjajo preteklosti ali sanjarijo o prihodnosti (glej tudi Bachelard [1942] 2011).

Kaj naredi vodo živo?

Raziskava vode v Pomoravju – opazovanje rek, mineralnih vrelcev, podtalnic, vodne infrastrukture, vodnih poti, vlažnih kotov v poplavljenih hišah – vključuje opazovanje tako manifestacij človekovega poseganja v okolje kot tudi razumevanje praktičnih, čustvenih in miselnih poti, ki ljudi silijo ali ženejo, da vodo uporabijo, po njej potujejo, se z njo identificirajo, pred njo zaščitijo ali se ob njej nastanijo. Namen članka je bil osvetliti, sopostaviti in analizirati različne načine vrednotenja in uporabe vode in vodnih virov v Pomoravju. Opisala sem le del vodne krajine, načinov ravnanja z vodo in razmišljanja o vodnih poteh v okolju, ki ga po eni strani zaznamuje bogastvo vodnih virov, po drugi pa suše, poplave, onesnaženost, krčenje gozdov, ne povsem nadzorovana urbana rast in čedalje večje industrijske zahteve. Z opisom izbranih etnografskih trenutkov in njihovim umeščanjem v pogosto nelogična in nasprotujoča si, a stvarna miselna zaporedja sem želela nakazati bogastvo in kompleksnost časa, v katerem etnografsko spremljam doživljanje vode v Srbiji. V analizi sem enakovredno obravnavala tako sogovornike, ki fizično živijo ob Moravi ter imajo z njo vsakdanje in neposredne izkušnje, kot tiste, ki o vodi pripovedujejo tako, da jo umeščajo v politični, tehnokratski, gospodarski, industrijski in medijski diskurz. Identitetne imaginarije sogovornikov (*»mi, ki ob vodi živimo / oni, ki o njej le razpravljajo«*) sem sopostavila infrastrukturnim in okoljevarstvenim imaginarijem. Cilj je bil pokazati, da gre v obeh primerih za odnosne imaginarije in svetotvorne prakse, torej načine zamišljanja, razmišljanja in pripovedovanja, ki prek vode ne izražajo le stališč o svetu, marveč ustvarjajo aktivni odnos do njega.

Sodobni govor o vodi in naravi v Srbiji, tako kot drugje po svetu, čedalje bolj zaznamuje ekstraktivistični, polastitveni, upravljavski in zaščitniški besednjak (glej tudi Acosta 2013; Castro 2008; Golub 2014; Muru-Lanning 2009; Orlove in Caton 2010; Repič 2011; Wilson in Stammler 2016). Vodo je, kot je pokazalo etnografsko gradivo, treba čistiti, regulirati, črpati, ne ker bi bili z njo nujno v sožitju, ampak ker ljudem služi in ker so od nje življenjsko in produkcijsko odvisni. A kot je pokazala raziskava, ekstraktivistična logika (tj. taka, ki zagovarja ekstrakcijo – črpanje, izluževanje) ne pomeni nujno odtujenosti od vode. Koncepte, kot so »javno dobro«, »družbena odgovornost« in »odnos do narave«, drugače razumejo tisti, ki so le posredno povezani z vodo, kot pa tisti, ki so z različnimi vrstami voda v neposrednejšem odnosu in občasno popol-

30 V daljši različici tega pogovora in v mnogih drugih, ki sem jih opravila z njim, je sogovornik rad poudarjal pomen Morave v času turške nadvlade, kot je zapisan v narodnem izročilu in epih (npr. v epu *Smrt Vojvode Prijezde*). Vedno pa je poudaril tudi državotvorni pomen Morave za Srbijo. Kruševac, ki leži ob Moravi, je bil med letoma 1371 in 1405 prestolnica Moravske Srbije. Iz Kruševca so vladali knezi družine Hrebeljanovič, sprva Lazar (1371–1389), nato pa tudi njegov sin Stefan (knez 1389–1402, despot 1402–1427).

noma odvisni od nje. Tisti, ki fizično živijo bližje vodi, velikokrat z dvomom in z razdalje gledajo na tiste, ki vodo razumejo »le na idejni način«. Tisti, ki verjamejo, da je od samostanskih studencev in termalnih kopeli odvisno njihovo zdravje; tisti, ki so utrpeli veliko gmotno in duševno škodo zaradi poplav; tisti, ki lahko obdelujejo zemljo le z vodo iz nelegalnih zajetij, imajo (ali vsaj verjamejo, da imajo) bolj »živo izkušnjo« z vodo, četudi velikokrat na samoumeven način.

Vendar ali so res samo slednji tisti, ki imajo »živo« izkušnjo z vodo? Kaj je tisto, kar nekogaršnji odnos do vode naredi bolj živ? In kaj sploh naredi vodo dinamično in živo? Narativne in praktične namene – ki jih ponazarjajo načini, kako se o vodi govori in se jo uporablja, kadar se jo poskuša razumeti, obvladati, regulirati, jo črpati – so imeli vsi sogovorniki v tej raziskavi. A gradivo je pokazalo, da je voda vedno našla način, kako zdrkniti in odkapljati proč od diskurzivnih in praktičnih namenov. Vedno znova se je ponudila kot zamišljeni, ustvarjalni in čutni vir (Anderson in Tabb 2002; Limbert 2001). Snovnost vode je vedno znova odprla številne odnosne imaginarije, čustvene odzive in psihične izkušnje (glej Bachelard [1942] 2011; tudi Reinert 2016).³¹ Bila je stičišče in merilo ekološkega, infrastrukturnega, ekonomskega in političnega izražanja, poleg tega pa je sogovornikom omogočila (in jih celo kdaj prisilila), da z njo ustvarijo intimen in taktilen odnos. Ta se je najbolj utelešal v strahovih tistih, ki so v vlažnih hišah čakali zimo. Voda je na ljudi delovala tako, da je iz njih izvajala zgodbe, ki so, kot kaže, izvirale tako iz individualnega kot kolektivnega spomina in kolektivne zavesti. Delovalnosti oziroma tvornosti (*agency*) zato ne moremo pripisati le ljudem, ki so o vodi razmišljali, jo čutili in uporabljali. Moji sogovorniki so vodo velikokrat doživeli kot aktivno. Tudi voda ima tvornost. Je delovalka.³²

Ben Orlove in Steven Caton zapišeta, da bi vsaka antropološka analiza vode morala upoštevati pet osnovnih tem: analizirati bi morali vrednost vode (ki vključuje tudi tipne izkušnje) v nekem okolju, pravico do vode, upravljanje z vodo, politiko obravnave vode ter znanje in vednosti, ki so z vodo povezane (Orlove in Caton 2010: 404). Članek je želel opozoriti na dodatno razsežnost, ki ji je treba name-

niti antropološko pozornost – na pomen vode za čustveno in psihično samorazumevanje ter razumevanje okolja in sveta. V pričujoči etnografiji je voda sposobna ne le odkapljati in odcurljati po svoje, predrugačiti in preobraziti ne le fizično, ampak tudi čustveno oziroma psihično okolje posameznika in skupnosti.

Raziskava pomena in vloge, ki jo imajo vodne poti v sodobni Srbiji, bo seveda tudi v prihodnje naravnana na razumevanje političnih, ekonomskih in okoljevarstvenih kontekstov. A prehitro umeščanje epizod in sekvenc poplav ali suš, vodne ekstrakcije in industrijskih zahtev po vodi izključno v okoljevarstveni, politični, intelektualni in moralni red stvari lahko zoži raziskovalni pogled. Tak vidik lahko usmeri pogled le na trenutne, ideološko podprte filozofije sedanjosti. Zato trdim, da je raziskovalno pozornost treba nujno nameniti prespraševanju tako praktičnih, infrastrukturnih, vsakdanjih in navidezno samoumevnih kot tudi intimnih in tipnih podob, ki skupaj z vodo znajo priteči, preobraziti, naplaviti ali presušiti človekovo imaginacijo. Kot zapiše Kathleen Stewart:

Namesto da pohitimo z vključevanjem vseh dražljajev in izkušenj v reprezentacijska zaporedja političnega in moralnega pomena, se je morda treba vprašati, kaj zares pomeni srečati svet ne kot reprezentacijo, interpretacijo ali surovo gradivo, ki ga lahko obdelamo, ampak kot način približevanja, način poslušanja tistega, kar se ustvarja med subjekti in se občuti kot tisto, kar se dogaja v svetu. (2015: 227)

Posluš za načine, »ki zaznavajo tipnost in pomembnost nečesa, kar se šele udejanja, prek skupka vplivanj, pogojenosti in navad« (prav tam), nam lahko razkrije, kaj je tisto, kar vodo dela živo ali spečo. Tudi antropološka pozornost – ali njeno umanjkanje – lahko med drugim pripomore k temu, da neke vode *oživijo* ali *ostanejo speče*. Navsezadnje antropološko preučevanje osebnih in kolektivnih, zamišljenih in stvarnih izkušenj vode omogoča tudi uvide v mnogoterost procesov, ki sooblikujejo sodobno razumevanje človekove subjektivitete ter človekove odgovornosti in odnosnosti do domene, ki jo imenujemo narava. Emska koncepta, kot sta na primer *živa* in *mrtva voda*, lahko postaneta pomembni etski in analitični kategoriji, kadar vodo ne razumemo le kot snovi, ki pripada domeni narave ali infrastrukture/kulture, marveč v njej prepoznamo njeno lastno delovalnost.

Zahvala: Za prijazne in kritične komentarje se zahvaljujem tako uredniku revije Mihi Kozorogu kot anonimnemu recenzentu. Za skrbno jezikovno urejanje sem hvaležna Saši Poljak Istenič. Sodelavcem v projektu *Etnografije kopenskih in vodnih poti: Primerjalna študija (ne)mobilnosti* se zahvaljujem za redne in navdihujoče kritične diskusije. Po abecednem vrstnem redu hvala Nataši Gregorič Bon, Alenki Janko Spreizer, Damiru Josipoviču, Urši Kanjir in Nataši Rogelja. Še posebej sem hvaležna Nataši Gregorič Bon za natančno branje in komentiranje članka,

31 V poetično-filozofskem eseju *Voda in sanje: Esej o imaginaciji snovi* Bachelard analizira vodno duševnost, substancialno intimnost in prostornino, ki jih omogoča sanjarjenje ob vodi (glej Bachelard [1942] 2011). Imaginacija, kot jo uporablja Bachelard, pomeni veliko več od domišljije v ustaljeni jezikovni rabi. Pri »imaginiranju« ne gre le za to, da si nekaj iz-mislimo ali u-mislimo, ampak da izmišljeno ali domišljeno tudi u-podobimo v notranjem, »intimnem« zrenju, v »snovalnem« premišljevanju, in tudi udejanjimo v delu (glej Uršič 2011: 236).

32 Etnografija prinaša številne primere, ki pričajo o delovalnosti vode. Vodo so v ljudski religiji doživljali kot »živo bitje«; ljudje lahko »omrtvičijo vodo, ki je živa«; Morava »je« utopila mnogo ljudi; »reka je bila razjarjena« itd. Za razumevanje koncepta delovalnosti v antropologiji glej Gell [1998] (2006).

intelektualno spodbudo in prijateljsko podporo. Zahvaljujem se tudi Javni agenciji za raziskovalno dejavnost RS, ki je finančno omogočila raziskovalni projekt št. J6-6839.

Literatura

ACOSTA, Alberto: Extractivism and neoextractivism: Two sides of the same curse. V: Miriam Lang in Dunia Mokrani (ur.), *Beyond development: Alternative visions from Latin America*. Amsterdam: Transnational Institute, 2013, 61–86.

ANAND, Nikhil: Pressure: The PoliTechnics of water supply in Mumbai. *Cultural Anthropology* 26 (4), 2011, 542–564.

ANDERSON, C. Susan in Bruce H. Tabb: *Water, leisure and culture: European historical perspectives*. Oxford: Berg Publishers, 2002.

BACHELARD, Gaston: *Voda in sanje: Esej o imaginaciji snovi*. Ljubljana: Studia Humanitatis, [1942] 2011.

BAVISKA, Amita (ur.): *Waterscapes: The cultural politics of a natural resource*. Delhi: Permanent Black, 2007.

BANDIĆ, Dušan: O narodnom pravoslavlju danas: Istraživanja u valjevskom i kruševačkom kraju. *Etnoantropološki problemi* 9, 1992, 63–69.

BANDIĆ, Dušan: *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko: Ogledi o narodnoj religiji*. Beograd: Biblioteka XX vek, 1997.

BARNES, Jessica: *Cultivating the Nile: The everyday politics of water in Egypt*. Durham in London: Duke University Press, 2014.

BATUMAN, Vecihi: Fifty years of Balkan endemic nephropathy: Daunting questions, elusive answers. *Kidney Int.* 69 (4), 2006, 644–646.

BASTOS, Cristiana Algarve: From sulphur to perfume: Spa and SPA at Monchique. *Anthropology & Medicine* 18 (1), 2011, 37–53.

BOAS, Franz: *The mind of primitive man*. New York: Macmillan, [1911] 1938.

BJÖRKMANN, Lisa: *Pipe politics, contested waters: Embedded infrastructures of millennial Mumbai*. Durham in London: Duke University Press, 2015.

DE LA CADENA, Marisol: Indigenous cosmopolitics in the Andes: Conceptual reflections beyond “politics”. *Cultural Anthropology* 25 (2), 2010, 334–370.

CASTRO, Jose Esteban: Water struggles, citizenship and governance in Latin America. *Development* 51, 2008, 72–76.

CARSE, Ashley: *Beyond the Big Ditch: Politics, ecology, and infrastructure at the Panama Canal*. Cambridge: MIT Press, 2014.

CARRITHERS, Michael (ur.): *Why humans have cultures: Explaining anthropology and social diversity*. Oxford: Oxford University Press, 1992.

ČAJKANOVIĆ, Veselin: *Stara srpska religija i mitologija*. Rokopis priredil Vojislav Đurić. Beograd: Srpska književna zadruža, BIGZ in Prosveta, 1994.

ĐAPOVIĆ, Lasta: *Zemlja: Verovanja i rituali*. Beograd: Etnografski institut SANU, 1995.

ĐORĐEVIĆ, Tihomir: Zle oči u verovanju Južnih Slovena. *Srpski etnografski zbornik* 53 (36–37), 1938, 67–68.

ELIADE, Mircea: The waters and water symbolism. V: *Patterns in comparative religion*. Lincoln: University of Nebraska Press, [1958] 1996, 188–215.

FILIPOVIĆ, Budimir: *Mineralne, termalne i termomineralne vode Srbije*. Beograd: Fakultet za geologiju i rudarstvo; Vrnjačka banja: Udruženje banjskih i klimatskih mesta Srbije, 2003.

GAVRILOVIĆ, Ljiljana in Dušan Dukić: *Reke Srbije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2002.

GAVRILOVIĆ, Ljiljana in Nenad Živković: Voda – jedan od najznačajnijih prirodnih resursa Srbije. V: *Zbornik radova sa naučnog skupa 'Srbija i Republika Srpska u regionalnim i globalnim procesima'*. Beograd: Geografski fakultet, 2007, 205–210.

GELL, Alfred: *Umetnost in delovanje: Antropološka teorija*. Ljubljana: Študentska založba, [1998] 2006.

GOLUB, Alex: *Leviathans at the gold mine: Creating indigenous and corporate actors in Papua New Guinea*. Durham in London: Duke University Press, 2014.

GÜNEL, Gökçe: The infinity of water: Climate change adaptation in the Arabian Peninsula. *Public Culture*, 28 (2), 2016, 291–315.

HARAWAY, J. Donna: *Opice, kiborgi in ženske: Reinvencija narave*. Ljubljana: Študentska založba, [1991] 1999.

HASTRUP, Kirsten (ur.): *The question of resilience: Social responses to climate change*. Copenhagen: Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 2009.

HASTRUP, Kirsten (ur.): *Anthropology and nature*. London: Routledge, 2014.

HASTRUP, Kirsten in Frida Hastrup (ur.): *Waterworlds: Anthropology in fluid environments*. Oxford in New York: Berghahn Books, 2015.

HELMREICH, Stefan: Nature/Culture/Seawater. *American Anthropologist* 113 (1), 2011, 132–144.

JELL–BAHLESEN, Sabine: *The water goddess in Igbo cosmology: Ogbuide of Oguta Lake*. Trenton: Africa World Press, 2008.

JONES, K. Barbara: Does nature have to be natural!? The question of wetland interpretation. *Culture, Agriculture, Food and Environment* 33 (2), 2011, 83–94.

JOVANOVIĆ, Božidar in Miodrag Jovanović: Varijanta rešenja hidroenergetskog i plovidbenog sistema Morave. *Vodoprivreda* 23 (1–2), 1991, 75–82.

KAPLAN, Martha: Fijian water in Fiji and New York: Local politics and a global commodity. *Cultural Anthropology* 22 (4), 2007, 685–706.

KAZIMIROVIĆ, Radovan: Čaranje, gatanje, vraćanje i proricanje u našem narodu. Beograd: Dereta, 1941.

KRAUSE, Franz in Veronica Strang: Thinking relationships through water. *Society and Natural Resources* 29 (6), 2016, 633–638.

KRUNIĆ, Olivera: *Thermomineral waters in Serbia, basic types and their characteristics*. Beograd: Posebno izdanje Rudarsko geološkog fakulteta, 2000.

KRUNIĆ, Olivera in Stanko Sorajić: Balneološka klasifikacija mineralnih voda Srbije. *Srpski arhiv za celokupno lekarstvo* 141 (1–2), 2013, 70–78.

KRUNIĆ, Olivera idr.: (Hidro)geološke pojave i objekti mineralni, termalni i termomineralni voda Srbije kao integralni deo prirodne i kulturne baštine Srbije. V: *Zbornik radova IV kongresa banja sa međunarodnim učešćem*. Vrnjačka banja: Udruženje banja Srbije, 2012a, b. n. s.

KRUNIĆ, Olivera idr.: Ocena iskorišćenosti termalnih i lekovitih voda u banjama Srbije. V: *Zbornik radova IV kongresa banja sa međunarodnim učešćem*. Vrnjačka Banja: Udruženje banja Srbije, 2012b, b. n. s.

KUPER, Adam: *Antropologija in antropologi*. Maribor: Aristej, Dialogi, [1996] 1998.

LATIMER, Joanna in Mara Miele: Natureculture's? Science, affect and the non-human. *Theory, Culture and Society* 30 (7–8), 2013, 5–31.

LATOUR, Bruno: *We have never been modern*. Cambridge: Harvard University Press, 1991.

LATOUR, Bruno: *Politics of nature: How to bring the sciences into democracy*. Cambridge: Harvard University Press, 2004.

LIMBERT, E. Mandana: The senses of water in an Omani town. *Social Text* 69 (19), 2001, 35–55.

MACCORMACK, P. Carol in Marilyn Strathern (ur.): *Nature, culture and gender*. Cambridge: Cambridge University Press, 1980.

MARKOVIĆ, Đ. Jovan: *Enciklopedijski geografski leksikon Jugoslavije*. Sarajevo: Svjetlost, 1990.

MENCEJ, Mirjam: *Pomen vode v predstavah starih Slovanov o posmrtnem življenju in šegah ob smrti*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 1997.

MILANOVIĆ, Ana in Jelena Kovačević-Majkić: Ocena stanja kvaliteta površinskih voda i zagađenja u slivu reke Lepenice. *Glasnik srpskog geografskog društva* 87 (1), 2007, 23–33.

MILINČIĆ, Miroljub in Tijana Djordjević: Management of spring zones of surface water: The prevention of ecological risks on the example of Serbia and South-Eastern Europe. V: Meško Gorazd, Dejana Dimitrijević in Charles B. Fields (ur.), *Understanding and managing threats to the environment in South Eastern Europe*. Dordrecht: Springer, 2011, 225–249.

MONBIOT, George: *Naprej k naravi: V iskanju očaranosti na mejah ponovne naturalizacije*. Ljubljana: Založba Krtina, 2014.

MOREN, Edgar: *Čovek i smrt*. Beograd: BIGZ, 1981.

MURU-LANNING, Marama: River ownership: Inalienable Tonga and impartible Tupuna Awa. *Sites* 6 (2), 2009, 32–57.

NARAINDAS, Harish in Cristiana Bastos: Healing holidays? Itinerant patients, therapeutic locales and the quest for health? *Anthropology & Medicine* 18 (1), 2011, 1–16.

OCOKOLJIĆ, Miroslav: Vodni potencijali Srbije. *Zbornik radova Geografskog instituta 'Jovan Cvijić'* 44–45, 1993–1994, 1–21.

OCOKOLJIĆ, Miroslav, Dragana Milijašević in Ana Milanović: Klasifikacija rečnih voda Srbije po stepenu njihove zagađenosti. *Zbornik radova Geografskog fakulteta Univerziteta u Beogradu* 57 (7), 2009, 7–19.

ORLOVE, Ben in Steven C. Caton: Water sustainability: Anthropological approaches and prospects. *The Annual Review of Anthropology* 39, 2010, 401–415.

PALLSON, Gisli in Edward H. Huijbens: The marsh of modernity: Iceland and beyond. V: Kirsten Hastrup (ur.), *The question of resilience: Social responses to climate change*. Copenhagen: Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 2009, 48–69.

PETROVIĆ, Ž. Petar, Špiro Kulišić in Nikola Pantelić: *Srpski mitološki rečnik*. Beograd: Nolit, 1970.

PLEŠTINA, Radovan: Some features of Balkan endemic nephropathy. *Food and Chemical Toxicology* 30 (3), 1992, 177–181.

QUINTELA, Maria Manuel: Seeking "energy" vs. pain relief in spas in Brazil (Caldas da Imperatriz) and Portugal (Termas da Sulfúrea). *Anthropology & Medicine* 18 (1), 2011, 23–35.

RAFFLES, Hugh: *In Amazonia: A natural history*. Princeton: Princeton University Press, 2002.

REINERT, Hugo: About a stone: Some notes on geological conviviality. *Environmental Humanities* 8(1), 2016, 95–117.

REPIČ, Jaka: Appropriation of space and water in informal urban settlements of Port Moresby, Papua New Guinea. *Anthropological Notebooks*, 17 (3), 2011, 73–87.

RODIĆ, P. Dragan in Mila A. Pavlović: *Geografija Jugoslavije*. Beograd: Savremena administracija, 1994.

SAGE, Vanessa: Encountering the wilderness, encountering the mist: Nature, romanticism, and contemporary paganism. *Anthropology of Consciousness* 20 (1), 2009, 27–52.

SATSUKA, Shiho: *Nature in translation: Japanese tourism encounters the Canadian Rockies*. Durham in London: Duke University Press, 2015.

SLYOMOVICS, Susan: The body in water: Woman in American spa culture. V: Young Katherine (ur.), *Bodylore*. Knoxville: Tennessee University Press, 1993, 35–58.

SPEIER, Amy: Health tourism in a Czech health spa. *Anthropology & Medicine* 18 (1), 2011, 1–16.

STEWART, Kathleen: Precarity's Form. V: Orin Starn (ur.), *Writing culture and the life of anthropology*. Durham: Duke University Press, 2015, 221–227.

STEFANOVIĆ, Vladislav: Balkan endemic nephropathy: A need for novel aetiological approaches. *QJM: An International Journal of Medicine* 91, 1998, 457–463.

STOJANOVIĆ, Ivana: *Fizičko-geografska obeležja u funkciji regionalnog razvoja Balkanskog poluostrva*. Magistrsko delo. Niš: Univerza v Nišu, Prirodno-matematički fakultet, 2003.

STRANG, Veronica: *The meaning of water*. Oxford: Berg in Bloomsbury, 2004.

STRANG, Veronica: *Water: Nature and culture*. London: Reaktion Books in University of Chicago Press, 2015.

STRATHERN, Marilyn: *Pisati antropologijo*. Ljubljana: Študentska založba, [1991] 2008.

ŠAPONJIĆ-AŠANIN, Snežana: Lečenje u manastirima: Istorija medicine i zdravstvene kulture. *Timočki medicinski glasnik* 29 (1), 2004, 31–33.

TSING, Anna: More-than-human sociality: A call for critical description. V: Kirsten Hastrup (ur.), *Anthropology and nature*. London: Routledge, 2014, 27–42.

URŠIČ, Marko: Voda je oko zemlje: Spremna beseda. V: Gaston Bachelard, *Voda in sanje: Esej o imaginaciji snovi*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2011.

VELJANOVSKI, Tatjana, Peter Pehani, Peter Lamovec in Krištof Oštir: Uporabnost podatkov satelitskega in letalskega daljinskega zaznavanja za opazovanje in kartiranje vodnih površin. *Geodetski vestnik* 56 (4), 2012, 786–801.

VEROUDEN, W. Nick in Frans J. Meijman: Water, health and the body: The tide, undercurrent and surge of meanings. *Water History* 2010 (2): 19–33.

WAGNER, John R. (ur.): *The social life of water*. Oxford in New York: Berghahn Books, 2013.

WILSON, Emma in Florian Stammler: Beyond extractivism and alternative cosmologies: Arctic communities and extractive industries in uncertain times. *The Extractive Industries and Society* 3 (1), 2016, 1–8.

ZEČEVIĆ, Slobodan: *Mitska bića srpskih predanja*. Beograd: Vuk Karadžić in Etnografski muzej, 1981.

Spletni viri

Spletni vir 1: BUBNJEVIĆ, Slobodan: Nepresušni izvor sa greškom. *Vreme*, št. 1276, 18. 6. 2015; <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1306116>, 14. 2. 2016.

Spletni vir 2: EKZE – Ekonomska komisija za Evropu: Komisija za programsku politiku i zaštitu životne sredine. *Pregled stanja životne sredine: Republika Srbija*. Serijska št. 26. New York in Ženeva: OZN, 2007; https://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/epr/epr_studies/native/Serbia%20II.pdf, 15. 5. 2016.

Spletni vir 3: MARINOVIĆ, Dragan in Stojanović Marina: Prečišćavanje otpadnih voda i uklanjanje heksahlorcikloheksana aktivnim ugljem. V: Stanković D. Zvonimir (ur.), *Ekološka istina: Zbornik radova*. Univerza v Beogradu, Fakulteta za tehnologiju v Boru, 2009; <http://www.eco-ist.rs/Zbornik%20radova%20Ekolst%202009.pdf>, 16. 5. 2016.

Spletni vir 4: MAKSIMOVIĆ, Dejan in Maja Bilbija: Zelena agenda u Srbiji. V: Stanković D. Zvonimir (ur.), *Ekološka istina: Zbornik radova*. Univerza v Beogradu, Fakulteta za tehnologiju v Boru, 2009; <http://www.eco-ist.rs/Zbornik%20radova%20Ekolst%202009.pdf>, 16. 5. 2016.

Spletni vir 5: LAZIĆ, Milojko: Kvalitet voda Srbije, korišćenje flaširanih voda, zakonska regulative. *Ekapija*, 30. 6. 2005; <http://www.ekapija.com/website/sr/page/14268/Dr-Milojko-Lazi%C4%87-Kvalitet-voda-Srbije-kori%C5%A1%C4%87enje-fla%C5%A1iranih-voda-zakonska-regulativa>, 2. 2. 2015.

Spletni vir 6: NASTIĆ, Predrag: Srbija uslovljena da proda izvore vode, 19. 4. 2016; <http://agronomija.rs/2016/srbija-uslovljena-da-proda-izvode-vode/>, 22. 8. 2016.

Spletni vir 7: NINIĆ, Ivan: Otimanje vode u Srbiji, 2011; <http://www.99posto.org/srpski/o-otimanju-vode>, 15. 9. 2016.

Spletni vir 8: PUDAR, Miroslava in M. N. Stevanović: Sr-

bija je u tišini prodala izvorišta. *Danas*, 3. 6. 2016; http://www.danas.rs/danasrs/ekonomija/srbija_je_u_tisini_prodala_izvorista.4.html?news_id=321626#sthash.21qs21J0.dpuf, 10. 6. 2016.

Spletni vir 9: PUZOVIĆ, B.: Banja Vrujci ponovo teče 'Voda Voda'. *Večernje novosti online*, 16. 7. 2014; <http://www.novosti.rs/vesti/srbija.73.html:501049-Banja-Vrujci-Ponovo-tece-Voda-voda>, 10. 6. 2016.

Spletni vir 10: Zabranjena voda za piće u Čupriji i Blacu. *Radiotelevizija Srbije online*, 23. 4. 2014; <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/1581636/zabranjena-voda-za-pice-u-cupriji-i-blacu.html>, 10. 6. 2016.

Spletni vir 11: RZS – Republički Zavod za Statistiku Republike Srbije: Podaci o zaposlenosti, 2013; <http://serbia-locations.rs/municipalities-srb/>, 21. 5. 2016.

Spletni vir 12: Rasprodaja Srbije! Arapi za million evra kupili reku Vlasinu i izvorišta vode! *Slobodni mediji*, 6. 8. 2016; <http://slobodnimediji.com/srbija/novosti/ekonomija/4222-rasprodaja-srbije-arapi-za-milion-evra-kupili-reku-vlasinu-i-izvorista-vode>, 23. 9. 2016.

Spletni vir 13: STEFANOVIĆ, Milutin, Zoran Gavrilović in Ratko Bajčetić: *Lokalna zajednica i problematika bujičnih poplava: Priručnik za lokalnu zajednicu i organizaciju civilnog društva*. Beograd: OEBS (Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju, Misija u Srbiji); Institut 'Jaroslav Černi', 2014; <http://www.osce.org/sr/serbia/148311?download=true>, 17. 2. 2016.

Spletni vir 14: *Upravljanje vodnim resursima u jugoistočnoj Evropi. Tom I, Pitanja i pravci*. ECSSD: Okolinski i društveno održiv razvoj regije Evrope i Centralne Azije. Washington DC: Svetovna banka, 2003; http://www.twrm-med.net/southeastern-europe/resources/publications/workshop-roundtables-materials/SEE_volumeI_latin.pdf, 21. 9. 2016.

Spletni vir 15: VLAHOVIĆ, Nikola: Konačan kraj Srbije. *Pravda*, 24. 9. 2016; <http://www.pravda.rs/lat/2016/09/24/konacan-kraj-srbije-vucic-je-spreman-da-proda-srpske-izvore-i-vodovode/>, 25. 9. 2016.

Spletni vir 16: VELJKOVIĆ, Nebojša: Studija otpadnih voda i tehnički proces strategija održivog razvoja Srbije. *Zbornik referata međunarodne konferencije 'Moderni tehnički postupci u kanalizaciji'*. Beograd, 15.–16. 9. 2005; http://trstenicani.rs/ts_ekologija/ts_eko_pdf/Studija_otpadnih_voda_Srbije.pdf, 10. 6. 2016.

Spletni vir 17: VELJKOVIĆ, Nebojša: *Procena i upravljanje rizicima u vodovodnim sistemima i indikatori rizika kvaliteta vode za piće u Srbiji*, 2012; <http://www.sepa.gov.rs/download/IndikatorRizika-Sokobanja.pdf>, 10. 6. 2016.

Vira

EAR, European Agency for Reconstruction: *Opšta studija o otpadnim vodama u Srbiji*. The EU's CARDS Programme, PECHER, 2004.

RZS: Statistika životne sredine: Korišćenje voda od zagađivanja u Republici Srbiji. Beograd: Republički zavod za statistiku Republike Srbije, 2015.

Living and slumbering waters: Anthropological analysis of the use and perception of water in Serbia

Four open-ended ethnographic vignettes act as a lens through which the paper explores various modes of attending to and imagining the water and water resources in the Morava River valley, Serbia. They show an understanding of the water – mediated through people's experience with rivers, mineral springs, water pipelines, etc. – both as threatened and threatening, pure and polluted, spiritual and industrial, and sometimes as a lecanomantic substance. This ethnographic material is set alongside the depiction of various public debates that spark scientific, expert, industrial, and lay arguments on the question of the use of, and the value attributed to, the water. Those range, for example, from sophisticated and strategic theses to bullying and vindictive arguments about the benefits and perils of water mining practices. Yet, regardless of whether they form part of a technocratic language of human rights or a discourse that favours extraction, everyone in Serbia seems to agree that water is a precious resource that should be safeguarded and treated rationally, sustainably and responsibly.

The research of the nature, and perceived value, of water routes in contemporary Pomoravje is thus underwritten by attention to their physical, political, financial, ecological, and ideological contexts. It recognises the role and the importance that the economy, politics, industry, and ecology play in the management of water supply, regulation, and infrastructure. But rather than rushing to immediately incorporate episodes and sequences of flooding, extraction, or industrial demands into a representational order of political and moral significance, this study attends to the intimate, tactile, imaginative, and germinating sensibilities and images that seem to flood people who live next to water and are dependent on, or affected by, water resources. As people's everyday conversations and practices have shown, the water seems always able to trickle down a slightly different route than expected. Rivers, mineral springs, and underground waters are often assigned a tactile, creative, and historical dimension. They also act as an imaginative resource.

The study provides an anthropological insight into how imaginative hold and intimate experiences of water shape present-day understandings of subjectivity, and inform personal and collective ideas about relationality and responsibility to the realm we call nature.

